ॐ

श्री परमात्मने नमः

યથાર્થ ગીતા

(શ્રીમદ્‌ભગવદ્‌ગીતા)

અધ્યાય પહેલો

धृतराष्ट्र उवाचः-

धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत संजय ॥१॥

ધૃતરાષ્ટ્ર સંજયને પૂછે છે કે " ધર્મક્ષેત્રરૂપ કુરુક્ષેત્રમાં યુદ્ધ માટે એકઠા થયેલા મારા પુત્રો તથા પાંડવોએ શું કર્યું ?"

ધૃતરાષ્ટ્ર એ અજ્ઞાન અને સંજય એ સંયમ. અજ્ઞાન, મનની અંદર ઊંડે ઊંડે રહે છે. અજ્ઞાનથી આવૃત મનવાળા ધૃતરાષ્ટ્ર જન્મથી અંધ છે, પરંતુ તે સંયમરૂપી સંજયના માધ્યમથી જુએ છે - સાંભળે છે. એ સમજં છે ખરો કે પરમાત્મા સત્ય છે, છતાં એના પોતાનાથી ઉત્પન્ન થયેલ મોહરૂપી દુર્યોધન જીવિત છે ત્યાં સુધી એની દૃષ્ટિ હંમેશાં કૌરવો એટલે કે વિકારો પર રહે છે.

ધર્મ એક ક્ષેત્ર છે.હૃદય-દેશમાં દૈવી સંપત્તિ વિપુલ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે આ શરીર ધર્મક્ષેત્ર બની જાય છે અને જ્યારે એમાં આસુરી સંપત્તિ વિશેષ પ્રમાણમાં હોય ત્યારે આ શરીર કુરુક્ષેત્ર બની જાય છે. 'કુરુ' એટલે કરો. આ શબ્દ આદેશાત્મક છે. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે, પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ત્રણ

ગુણો દ્વારા પરવશ માનવી કર્મ કરે છે, તે એક ક્ષણ પણ કર્મ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. "ત્રણે ગુણો તેની પાસે કર્મ કરાવી લે છે. સૂઈ જાઓ તોપણ કર્મ બંધ થતું નથી. નિદ્રા પણ સ્વસ્થ શરીરનો ખોરાક માત્ર છે. ત્રણે ગુણ મનુષ્યને, દેવતાથી કીટ સુધીના શરીરોમાં બાંધે છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન ગુણ હયાત છે, ત્યાં સુધી 'કુરુ' રહેશે. આમ જન્મ-મૃત્યુનું ક્ષેત્ર, વિકારોનું ક્ષેત્ર કુરુક્ષેત્ર છે. પરમધર્મ પરમાત્મામાં પ્રવેશ આપનાર પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિઓ (પાંડવો)નું ક્ષેત્ર ધર્મક્ષેત્ર છે.

પુરાતત્ત્વવિદો પંજાબ, કાશી, પ્રયાગના મધ્ય ભાગ તથા અનેકવિધ સ્થળોએ કુ-ક્ષેત્ર શોધી રહ્યા છે, પરંતુ ગીતાકારે સ્વંય યુદ્ધનું ક્ષેત્ર ક્યાં છે તે બતાવ્યું છે. **इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधियते**

"અર્જુન, આ શરીર જ ક્ષેત્ર છે અને જે તેને જાણે છે, એનો અર્થ સમજી લે છે તે ક્ષેત્રજ્ઞ છે." આગળ એમણે ક્ષેત્રનો વિસ્તાર બતાવ્યો. એમાં દશ ઇન્દ્રિયો, મન બુદ્ધિ અહંકાર, પાંચ વિકાર અને ત્રણ ગુણોનું વર્ણન છે. શરીર જ ક્ષેત્ર છે, એક અખાડો છે. એમાં સતત લડી રહેલી પ્રવૃત્તિઓ બે : દૈવી સંપદ્ અને આસુરી સંપદ્. 'પાંડુનાં સંતાન અને ધૃતરાષ્ટ્રનાં સંતાન,' 'સજાતીય અને વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓ.'

અનુભવી મહાપુરુષના આશ્રયે જવાથી આ બંને પ્રવૃત્તિઓના સંઘર્ષ અંગે માર્ગદર્શન મળે છે. આ ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞ વચ્ચેનો સંઘર્ષ છે અને આ જ વાસ્તવિક યુદ્ધ છે. વિશ્વયુદ્ધોથી ઇતિહાસ ભર્યો પડ્યો છે; પરંતુ એમાં જીતનારને પણ શાશ્વત વિજય મળતો નથી. આ તો પારસ્પરિક બદલાની વૃત્તિ છે. પ્રકૃતિનું સંપૂર્ણતયા શમન કરીને, તેનાથી અતિરિક્ત સત્તાનું દિગ્દર્શન કરવું અને એમાં પ્રવેશ મેળવવો એ જ સાચો વિજય છે. આ એક જ વિજય એવો છે, જેમાં હાર નથી. આ મુક્તિ છે, જેની પાછળ જન્મ-મૃત્યુનું બંધન નથી.

આ રીતે અજ્ઞાનગ્રસ્ત પ્રત્યેક મન સંયમથી જાણે છે કે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના યુદ્ધમાં શું થયું ? સંયમમાં જેમ જેમ પ્રગતિ થતી જાય તેમ તેમ એવી દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય છે.

संजय उवाचः-

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा।
आचार्यमुपसंगम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

પાંડવોના સૈન્યને રણમાં ગોઠવાયેલું જોઈ રાજા દુર્યોધને દ્રોણાચાર્ય પાસે જઈને આ વચન કહ્યાં :

દ્વૈતનું આચરણ એ જ 'દ્રોણાચાર્ય' છે. પરમાત્માથી પોતે અલગ પડી ગયા છે એવું જ્ઞાન થાય છે (આ જ દ્વૈતનું ભાન છે),એની પ્રાપ્તિ માટે તડપ પેદા થાય છે ત્યારે આપણે ગુરુને શોધવા નીકળીએ છીએ. બંને પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે આ પ્રાથમિક ગુરુ છે. અલબત્ત, ત્યાર બાદ સદ્‌ગુરુ યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણ રહેશે, જે યોગ સ્થિતિવાળા હશે.

રાજા દુર્યોધન આચાર્ય પાસે જાય છે. મોહરૂપી દુર્યોધન ! મોહ બધી વ્યાધિઓનું મૂળ છે, બધી વ્યાધિઓનો રાજા છે. દુર્યોધન - દૂર્ એટલે દૂષિત, યો એટલે પેલી અને ધન એટલે સંપત્તિ. આત્મિક સંપત્તિ સ્થિર સંપત્તિ છે, પરંતુ મોહ એમાં દોષ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પ્રકૃત્તિ તરફ ખેંચે છે, એને વાસ્તવિક જાણકારી માટે પ્રેરણા પણ આપે છે. મોહ હોય ત્યાં સુધી પૂછવા યોગ્ય પ્રશ્ન રહે છે. અન્યથા બધું પૂર્ણ જ છે.

આમ વ્યૂહ-રચનાત્મક પાંડવોની સેનાને જોઈને, અર્થાત્ પુણ્યથી પ્રવાહિત સજાતીય વૃત્તિઓને સંગઠિત જોઈને, મોહરૂપી દુર્યોધને પ્રથમ ગુરુ દ્રોણ પાસે જઈને કહ્યું -

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम्।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

"હે આચાર્ય, આપના બુદ્ધિમાન શિષ્ય દ્રુપદ-પુત્ર 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ને' ગોઠવેલા પાંડવોના આ મોટા સૈન્યને જુઓ."

શાશ્વત અમરપદમાં શ્રદ્ધા રાખનાર દઢ મન એ જ 'ધૃષ્ટદ્યુમ્ન' આ જ પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિઓનો નાયક છે. **साधन कठिन न मन कर टेका ।** સાધન કઠિન નથી, મનની ટેક જ કઠિન હોવી જોઈએ.

હવે સેનાનો વિસ્તાર જોઈએ -

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

આ સેનામાં 'મહેષ્વાસા' - મહાન ઈશ્વરમાં નિવાસ કરનાર ભાવરૂપી 'ભીમ', અનુરાગરૂપી 'અર્જુન' જેવા અનેક શૂરવીરો, સાત્ત્વિકતારૂપી

'સાત્યકિ', 'વિરાટ' - સર્વત્ર ઈશ્વરમય પ્રવાહની ધારણા, મહારથી રાજા 'દ્રુપદ' અર્થાત્ અચલ સ્થિતિ તથા

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान्।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥

'ધૃષ્ટકેતુઃ' - દઢ કર્તવ્ય, 'ચેકિતાનઃ' - ચિત્ત જ્યાં જાય ત્યાંથી તેને ખેંચીને ઈષ્ટમાં સ્થિર કરે,(**काशिराज**) - કાયારૂપી કાશીમાં જ જેનું સામ્રાજ્ય છે, 'પુરુજિત્' - સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ અને કારણરૂપ શરીર પર વિજય અપાવનાર પુરુજિત, 'કુન્તિભોજઃ' - કર્તવ્યથી ભવ પર વિજય, પુરુષોમાં શ્રેષ્ઠ 'શૈબ્ય' અર્થાત્ સત્ય વ્યવહાર -

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान्।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

અને પરાક્રમી **युधामन्यु** - યુદ્ધને અનુરૂપ મનની ધારણા, **उत्तमौजा** - શુભની મસ્તી, સુભદ્રાપુત્ર અભિમન્યુ - જ્યારે શુભનો આધાર - પાયો આવી જાય છે ત્યારે મન ભયરહિત બને છે. આવા શુભ આધારથી ઉત્પન્ન અભય મન,ધ્યાનરૂપી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો વાત્સલ્ય, લાવણ્ય, સહૃદયતા, સૌમ્યતા, સ્થિરતા - તમામ મહારથીઓ છે. તેમનામાં સાધન-માર્ગ પર સંપૂર્ણ યોગ્યતા સાથે ચાલવાની ક્ષમતા છે.

આ રીતે દુર્યોધને પાંડવપક્ષનાં પંદર-વીસ નામ ગણાવ્યાં, એ સૌ દૈવી સંપત્તિનાં મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે. વિજાતીય પ્રવૃત્તિના રાજા હોવા છતાં 'મોહ' જ સજાતીય પ્રવૃત્તિઓને સમજવા માટે ફરજ પાડે છે.

દુર્યોધન પોતાનો પક્ષ સંક્ષેપમાં કહે છે. આ કોઈ બહારનું યુદ્ધ હોત તો પોતાની એ વિશેની અતિશયોક્તિપૂર્ણ ગણતરી કરી બતાવત. વિકારની ઓછી ગણતરી કરવામાં આવી. કેમ કે એના પર તો વિજય મેળવવાનો છે. તે નાશવંત છે. માત્ર પાંચ-સાત વિકાર બતાવ્યા, એના અંતરાલમાં સંપૂર્ણ બહુર્મુખી પ્રવૃત્તિ સ્થિત છે.

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान्ब्रवीमि ते ॥७॥

વળી હે, દ્વિજોત્તમ, આપણા પક્ષના મોટા મોટા યોદ્ધાઓ છે તેને પણ આપ સમજી લો. મારી સેનાના જે નાયક છે એની પણ આપને જાણ કરું છું.

.બાહરી યુદ્ધમાં સેનાપતિ માટે દ્વિજોત્તમ સંબોધન ન વપરાય. વસ્તુતઃ 'ગીતા' અંતઃકરણની બે પ્રવૃત્તિઓનો સંઘર્ષ છે. એમાં દ્વૈતનું આચરણ તે 'દ્રોણ' છે. જ્યાં સુધી આપણે આરાધ્યથી સહેજ પણ અલગ છીએ ત્યાં સુધી પ્રકૃતિ વિદ્યમાન છે. દ્વૈત રહે છે. આ દ્વૈત પર વિજય પ્રાપ્ત કરવાની પ્રેરણા સૌપ્રથમ દ્રોણાચાર્ય પાસેથી મળે છે. અધૂરી શિક્ષા જ પૂર્ણ જાણકારી માટે પ્રેરણા પ્રદાન કરે છે. આ પૂજાનું સ્થાનક મંદિર નથી. રણભૂમિમાં તો શૌર્યસૂચક સંબોધન હોવું જોઈએ.

વિજાતીય પ્રવૃત્તિના નાયક કોણ છે ?

भवान्भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिस्तथैव च ॥८॥

એક તો સ્વંય આપ (દ્વૈતના આચરણરૂપી દ્રોણાચાર્ય) છો, ભ્રમરૂપી પિતામહ 'ભીષ્મ' છે. ભ્રમમાંથી વિકારો ઉદ્ભવે છે. અંત સુધી જીવિત રહે છે, એટલા માટે પિતામહ છે. આખી સેના મરી ગઈ હતી પણ તે જીવતા રહ્યા હતા, શરશય્યા પર અચેત હતા, છતાં પણ જીવિત હતા. આ છે ભ્રમરૂપી 'ભીષ્મ'. ભ્રમ અંત સુધી રહે છે. આ રીતે વિજાતીય કર્મરૂપી 'કર્ણ' તથા સંગ્રામવિજયી 'કૃપાચાર્ય' છે. સાધનાવસ્થામાં સાધક દ્વારા કૃપાનું આચરણ તે કૃપાચાર્ય છે. ભગવાન કૃપાધામ છે અને પ્રાપ્તિ બાદ જ સંતનું પણ એ જ સ્વરૂપ છે. પરંતુ સાધનાકાળમાં જ્યાં સુધી આપણે અલગ છીએ ત્યાં સુધી પરમાત્મા અલગ છે. વિજાતીય પ્રવૃત્તિ જીવિત છે. મોહયુક્ત ઘેરાવો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં સાધક કૃપાનું આચરણ કરે તો તે નષ્ટ થઈ જાય છે. સીતાએ દયા કરી તો કેટલોક સમય લંકામાં પ્રાયશ્ચિત કરવું પડ્યું. વિશ્વામિત્ર દયાળુ બન્યા તો પતિત થવું પડ્યું. યોગસૂત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ પણ આ જ કહ્યું છે કે **ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः** (૩/૩૭). વ્યુત્થાનકાળમાં સિદ્ધિઓ પ્રગટ થાય છે. તે વાસ્તવમાં સિદ્ધિઓ છે, પરંતુ કૈવલ્ય-પ્રાપ્તિમાં કામ, ક્રોધ, મોહ, લોભ વગેરેની જેમ જ વિઘ્નરૂપ છે. ગોસ્વામી તુલસીદાસનો પણ આ નિર્ણય છે –

छोरत ग्रन्थि जानि खगराया। विघ्न अनेक करइ तब माया।
रिद्धि सिद्धि प्रेरअइ बहु भाई। बुद्धिहिं लोभ दिखावहिं आई।
रामचरितमानस ७/१२७/६-७

માયા અનેક વિઘ્નો ઊભાં કરે છે. સિદ્ધિઓ આપે છે. એટલું જ નહીં પરંતુ સિદ્ધ બનાવી દે છે. આવી અવસ્થાવાળો સાધક બાજુમાંથી પસાર થાય તો મરણગ્રસ્ત રોગી પણ જીવવા માંડશે. તે ભલે સાજો થઈ જાય, પરંતુ સાધક એને પોતાની દેન માની બેસે તોપણ નુકસાન થઈ જશે. એક રોગીના સ્થાન પર હજારો રોગી તેને ઘેરી લેશે. ભજન-ચિંતનના ક્રમમાં અવરોધ ઊભો થશે. આમ તેમ બહેકી-બહેકીને પ્રકૃતિનું જોર વધતું જશે. લક્ષ્ય દૂર હોય અને સાધક કૃપા કરે તો કૃપાનું આચરણ માત્ર **समिंतिजय** સંપૂર્ણ સેનાને જીતી લેશે. આથી સાધકે પ્રાપ્તિ સુધી એનાથી સતર્ક રહેવું જોઈએ. **दया बिनु सन्त कसाई, दया करी तो आफत आई ।** પરંતુ અધૂરી અવસ્થામાં આ વિજાતીય પ્રવૃત્તિનો દુર્ધર્ષ યોદ્ધો છે. આમ, આસક્તિરૂપી અશ્વત્થામા, વિકલ્પરૂપી વિકર્ણ અને ભ્રમમય શ્વાસ જ ભૂરિશ્રવા છે. આ તમામ બહિર્મુખી પ્રવાહના નાયક છે.

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

એ ઉપરાંત બીજા અનેક શૂરવીરા મારા માટે પ્રાણ અર્પણ કરવાની તૈયારી સાથે ઊભા છે. તમામ મારા માટે પ્રાણ ત્યાગ કરવા તત્પર છે. પરંતુ તેની કોઈ ચોક્કસ ગણતરી નથી. હવે સેના કયા ભાવો દ્વારા સુરક્ષિત છે ? આ બાબત કહે છે -

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम्।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

ભીષ્મ દ્વારા રક્ષિત આપણી સેના બધી રીતે અજેય છે અને ભીમ દ્વારા રક્ષિત આ લોકોની સેના જીતવામાં સુગમ છે. 'પર્યાપ્ત' અને 'અપર્યાપ્ત' જેવા શબ્દોનો પ્રયોગ દુર્યોધનની આશંકા વ્યક્ત કરે છે. આથી જોવાનું એ છે કે ભીષ્મ એવી તે કેવી સત્તા ધરાવે છે જેના પર કૌરવો

આટલા નિર્ભર છે અને ભીમ એવી કઈ સત્તા છે, જેના પર (દૈવી સંપત્તિ) સંપૂર્ણ પાંડવો નિર્ભર છે. દુર્યોધન પોતાની વ્યવસ્થા જણાવે છે -

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि ॥११॥

આથી બધા મોરચા પર પોતપોતાની જગ્યાએ રહીને તમે સૌ ભીષ્મની તમામ બાજુએથી રક્ષા કરજો. ભીષ્મ હયાત રહેશે તો આપણે અજેય રહીશું. આથી તમે સૌ પાંડવો સામે લડવાને બદલે ભીષ્મની રક્ષા કરજો. ભીષ્મ એવા તે કેવા સેનાપતિ છે જે પોતાની રક્ષા સ્વયં કરી શકતા નથી ? કૌરવોને એમના રક્ષણની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. આ કોઈ બહારના સેનાપતિ નથી. ભ્રમ જ ભીષ્મ છે. જ્યાં સુધી ભ્રમ જીવતો રહેશે ત્યાં સુધી વિજાતીય પ્રવૃત્તિઓ (કૌરવો) અજેય રહેશે. 'અજેય'નો અર્થ એ નથી થતો કે એને જીતી ન શકાય, પરંતુ અજેયનો અર્થ દુર્જય છે, કઠિનાઈથી જીતી શકાય એવો.

महा अजय संसार रिपु, जीति सकई सो बीर । रा ६/८०

ભ્રમનો અંત આવે તો અવિદ્યા અસ્તિત્વહીન બની જાય. મોહ વગેરે જો અંશતઃ પણ રહી ગયેલ હોય તો તે શીઘ્ર સમાપ્ત થઈ જશે. ભીષ્મને ઈચ્છા-મૃત્યુ હતું. ઈચ્છાનો અંત અને ભ્રમનું નિરસન એક જ વાત છે. આ વાત સંત કબીરે સરળતાથી કહી છે :

"इच्छा काया इच्छा माया, इच्छा जग उपजाया ।
कह कबीर जे इच्छा विवर्जित, ताका पार न पाया ॥"

જ્યાં ભ્રમ નથી હોતો ત્યાં અપાર અને અવ્યક્ત છે. આ શરીરના જન્મનું કારણ ઈચ્છા છે.ઈચ્છા જ માયા છે. ઈચ્છા જ જગતની ઉત્પત્તિનું કારણ છે. **'सोऽकामयत', 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेय इति' (छान्दोग्य ६ / २ /३)** કબીર કહે છે, જે સંપૂર્ણપણે ઈચ્છારહિત છે, તેનો પાર ન પમાય. તે અપાર, અનંત, અસીમ તત્ત્વમાં ભળી જાય છે.

['योऽकामो निष्काम आप्तकाम, आत्मकामो न तस्य ।
प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ।'
(बृहदारण्यक ४ /४/६]

જે કામના રહિત આત્મામાં સ્થિર આત્મસ્વરૂપ છે એનું કદાપિ પતન નથી થતું. તે બ્રહ્મની સાથે એક થઈ જાય છે. શરૂઆતમાં અનંત ઈચ્છાઓ હોય છે અને અંતે તો પરમાત્મપ્રાપ્તિની ઇચ્છા જ બાકી રહી જાય છે. જ્યારે આ ઇચ્છા પૂરી થઈ જાય છે ત્યારે ઇચ્છા જ મરી જાય છે. પરમાત્માથી કોઈ મોટી વસ્તુ હોત તો તમે એની ઇચ્છા જરૂર કરત. એનાથી આગળ કોઈ વસ્તુ જ ન હોય તો ઇચ્છા કોની થાય ? જ્યારે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય વસ્તુ અપ્રાપ્ત જ ન રહે તો ઈચ્છા સમૂળગી નષ્ટ પામે છે. ઇચ્છાનો અંત આવતાં ભ્રમનો પણ અંત આવે છે. આ જ ભીષ્મનું ઇચ્છા-મૃત્યુ છે. આ રીતે ભીષ્મ દ્વારા રક્ષિત આપણી સેના બધી રીતે અજેય છે. જ્યાં સુધી ભ્રમ છે, ત્યાં સુધી અવિદ્યાનું અસ્તિત્વ છે. ભ્રમ નષ્ટ થતાં અવિદ્યાનો પણ અંત આવે છે.

ભીમથી રક્ષિત તે લોકોની સેના જીતવી સરળ છે, ભાવરૂપી ભીમ.**भावे वि— तेदेवः।** ભાવમાં એટલી ક્ષમતા છે કે જેનાથી અવિદિત પરમાત્મા પણ વિદિત થઈ જાય છે. **'भाव वस्य भगवान, सुख निधान करुना अयन । (रा. मानस ७/९२ ख**) શ્રીકૃષ્ણે એને શ્રદ્ધા કહી છે. ભાવમાં એટલી ક્ષમતા છે કે તે પરમાત્માને પણ વશ કરી લે છે. ભાવથી જ સંપૂર્ણ પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિનો વિકાસ થાય છે. ભાવ પુણ્યનો સંરક્ષક છે. ભાવની શક્તિ એટલી મોટી છે કે પરમદેવ પરમાત્મા પણ પ્રગટ થઈ જાય છે, પરંતુ તે એટલો કોમળ,એટલો તરલ હોય છે કે આજે ભાવ છે તેને કાલે અભાવમાં રૂપાંતરિત થતાં વાર લાગતી નથી. આજે તમે કહેશો કે, ''મહારાજ બહુ સારા છે.'' કાલે એમ પણ કહી શકશો કે, ''નહીં, અમે તો જોયું કે મહારાજ તો ખીર ખાતા હતા.''

घास पात जो खात है, तिन्हहि सतावै काम
दूध मलाई खात जे, तिनकी जाने राम ॥

ઈષ્ટમાં સહેજ પણ ન્યૂનતા પ્રતીત થાય તો ભાવ ડગમગવા લાગે છે.પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિ વિચલિત બને છે. ઈષ્ટની સાથેનો સબંધ તૂટી જાય છે. આથી ભીમ દ્વારા રક્ષિત આ લોકોની સેના જીતવાનું કામ સુગમ છે. મહર્ષિ પતંજલિનો પણ આ જ નિર્ણય છે - **'स तु दीर्घकाल नैरन्तर्य सत्कारसेवितो दृढभूमिः' (१/१४)** લાંબા કાળ સુધી નિરંતર શ્રદ્ધા-ભક્તિપૂર્વક કરેલી સાધના દૃઢ હોય છે.

तस्य संजनयन्हर्षँ कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खंदध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

આમ પોતાના બળાબળનો નિર્ણય લઈને શંખધ્વનિ થયો. શંખ ધ્વનિ પાત્રોના પરાક્રમની ઘોષણા છે કે જીત થતાં કયું પાત્ર તમને શું આપશે ? કૌરવોમાં વૃદ્ધ પ્રતાપશાળી પિતામહ ભીષ્મે ઊંચા સાદે દુર્યોધનને હર્ષ ઉપજાવતો સિંહનાદ કરતો ભયપ્રદ શંખ વગાડ્યો. સિંહ પ્રકૃતિના ભયજનક પાસાનું પ્રતીક છે. ઘોર જંગલમાં નીરવ એકાંતમાં સિંહની ગર્જના કાનમાં પેસી જાય તો રૂંવાડાં ઊભા થઈ જશે, હૃદય કાંપવા લાગશે. અલબત્ત, સિંહ તો તમારાથી માઈલો દૂર હશે. ભય પ્રકૃતિમાં હોય છે, પરમાત્મામાં નહીં. તે તો અભય સત્તા છે. ભ્રમરૂપી ભીષ્મ વિજયી નીવડે તો પ્રકૃતિના જે ભયરૂપી અરણ્યમાં તમે છો એનાથી પણ અધિક ભયના આવરણથી તમને બાંધી દેશે. ભયનું એક આવરણ વધુ ચઢી જશે. ભય વધુ સઘન બનશે. આ ભ્રમ આના સિવાય બીજું કશું આપી શકે નહીં. આથી જ પ્રકૃતિમાંથી નિવૃત્તિ લેવી એ જ સાચો માર્ગ છે. સંસારમાં પ્રવૃત્તિ તો ભવાટવિ છે. ઘોર અંધકારની છાયા છે. કૌરવોની ઘોષણા એનાથી વિશેષ કશું નથી. કૌરવો તરફથી ગમે તેટલાં ઢોલ-નગારાં વાગે, પરંતુ આ બધાં ભેગા થઈને જ ભય આપે છે, એનાથી વિશેષ કશું નહીં. પ્રત્યેક વિકાર કંઈ ને કંઈ ભય જ આપે છે. આથી એમણે ઘોષણા કરી કે -

ततः शंखाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

તે પછી અનેક શંખ, નગારાં, ઢોલ, મૃદંગ અને રણશિંગાં એક સાથે વાગી ઊઠ્યાં જેનો અવાજ ખૂબ જ ભયંકર હતો. આમ કૌરવોએ ભયનો સંચાર કરવા સિવાયની બીજી કોઈ ઘોષણા કરી ન હતી. બહિર્મુખી વિજાતીય પ્રવૃત્તિ સફળ થતાં મોહમય બંધન વધુ દૃઢ બને છે.

હવે પુણ્યમયી પ્રવૃત્તિઓ તરફ ઘોષણા થઈ, જેમાં પહેલી ઘોષણા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણની હતી.

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खंप्रदध्मतुः ॥१४॥

આ ઉપરાંત સફેદ અશ્વોવાળા (જેમાં સહેજ પણ કાલિમાનો દોષ નથી - સફેદ, સાત્ત્વિક, નિર્મળતાનું પ્રતીક છે.) - **महति स्यन्दने** - ભવ્ય રથમાં બેઠેલા શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુને પણ પોતાના અલૌકિક શંખ વગાડ્યા. અલૌકિકનો અર્થ છે લોકોથી પર. ત્રિલોક - મૃત્યુલોક - દેવલોક - બ્રહ્મલોક - જ્યાં સુધી જન્મ-મરણનો ભય છે ત્યાં સુધી આ તમામ લોકોથી અતિરિક્ત, પારલૌકિક, પારમાર્થિક સ્થિતિ પ્રદાન કરવાની ઘોષણા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે કરી. આ સોના-ચાંદી કે લાકડાનો રથ નથી. રથ અલૌકિક છે, શંખ પણ અલૌકિક છે અને આથી ઘોષણા પણ અલૌકિક છે. લોકોથી પર એક માત્ર બ્રહ્મ છે. બ્રહ્મની સાથે સીધો સંપર્ક સ્થાપિત કરવાની આ ઘોષણા છે. આ સ્થિતિ તે કેવી રીતે પ્રદાન કરશે ?

पांचजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

'हृषीकेश' હૃદયના સર્વસ્વ જ્ઞાતા એવા શ્રીકૃષ્ણે પાંચજન્ય શંખ વગાડ્યો. પાંચેય જ્ઞાનેન્દ્રિયોને પાંચ તન્માત્રાઓ (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ)ના રસ ભેળવીને પોતાના ભક્તની શ્રેણીમાં ઢાળવાની ઘોષણા કરી. વિકરાળ સ્વરૂપે બહેકતી ઈન્દ્રિયોને સમેટીને પોતાના સેવકની શ્રેણીમાં ઊભી કરવી એ પ્રેરક સદ્‌ગુરુનું કામ છે.શ્રીકૃષ્ણ એક યોગેશ્વર, સદ્‌ગુરુ હતા. **'शिष्यस्तेऽहं'** —"ભગવન્ ! હું તમારો શિષ્ય છું" બાહ્ય વિષય-વસ્તુઓને છોડીને ધ્યાનમાં ઈષ્ટ સિવાય બીજું કાંઈ ન જુએ,બીજું કાંઈ ન સાંભળે, બીજા કોઈનો સ્પર્શ ન કરે એ સદ્‌ગુરુના અનુભવસંચાર પર આધાર રાખે છે.

'देवदतं धनंजयः' - દૈવી સંપત્તિને અધીન અનુરાગ એટલે અર્જુન. ઈષ્ટને અનુરૂપ લગાવ - જેમાં વિરહ, વૈરાગ્ય, અશ્રુપાત હોય; **'गद्‌गद् गिरा नयन बह नीरा'** રોમાંચ હોય , ઈષ્ટ સિવાય બીજી કોઈ વિષયવસ્તુ સાથે સહેજ પણ ટકરાવ ન થાય એને જ 'અનુરાગ' કહે છે. આમાં સફળતા મળે તો પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરાવવાવાળી દૈવી સંપત્તિ પર પરમદેવ આધિપત્ય મેળવી લે છે. આનું બીજુ નામ ધનંજય પણ છે. ધન તો બાહ્ય સંપત્તિ છે જેનાથી શરીરનું રક્ષણ થાય છે. આત્મા સાથે એને સબંધ નથી. આનાથી અતિરિક્ત આત્મિક સંપત્તિ નિજ પૂંજી છે.

બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં યાજ્ઞવલ્ક્યે મૈત્રેયીને આ જ સમજાવ્યું કે ધનથી સંપન્ન પૃથ્વી પર આધિપત્ય મેળવવાથી અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થતી નથી. એનો ઉપાય તો આત્મિક સંપત્તિ જ છે.

ભયાનક કર્મવાળા ભીમસેને **पौण्ड्र** અર્થાત્ પ્રીતિ નામનો મહાશંખ વગાડ્યો. ભાવ હૃદયમાંથી જન્મે છે અને હૃદયમાં જ નિવાસ કરે છે. આથી એનું નામ વૃકોદર છે. તમારો લગાવ બાળકમાં હોય છે. ખરેખર, તો આ લગાવ હૃદયમાં હોય છે, જે બાળકમાં જઈને મૂર્ત થાય છે. આ ભાવ ખૂબ શક્તિશાળી હોય છે.ભીમે પ્રીતિ નામનો શંખ વગાડ્યો. ભાવમાં પ્રીતિ રહેલી છે. આથી ભીમે 'પૌણ્ડ્ર' (પ્રીતિ) નામનો શંખ વગાડ્યો. ભાવ મહાન અને બળવાન છે, પરંતુ તે પ્રીતિના માધ્યમ દ્વારા જ.

(हरि व्यापक सर्वत्र समाना । प्रेम ते प्रकट होहिं मैं जाना ॥

(रामचरितमानस १/ १८४/ ५)

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
नकुलः सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥ १६॥

કુન્તીપુત્ર રાજા યુધિષ્ઠિરે 'અનંતવિજય' નામનો શંખ વગાડ્યો. કુંતી કર્તવ્યનું અને યુધિષ્ઠિર ધર્મનું પ્રતીક છે. ધર્મ પર સ્થિરતા રહેશે તો 'અનંત-વિજય' અનંત પરમાત્મામાં સ્થિરતા અપાવશે. પણ પ્રકૃતિ-પુરુષ, ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંઘર્ષમાં સ્થિર રહે છે. પારાવાર દુઃખમાં **'युद्धे स्थिरः सः युधिष्ठिरः ।** તે વિચલિત થતો નથી. આથી જે અનંત છે, જેનો અંત નથી તે છે - પરમતત્ત્વ પરમાત્મા અને તેના પર તે એક દિવસ વિજય અપાવે છે.

નિયમરૂપી નકુલે 'સુઘોષ' નામનો શંખ વગાડ્યો. જેમ જેમ નિયમ ઉન્નત થશે તેમ અશુભનું શમન થશે. શુભ ઘોષિત થશે. સત્સંગરૂપી સહદેવે 'મણિપુષ્પક' નામનો શંખ વગાડ્યો. મનીષીઓએ પ્રત્યેક શ્વાસને અમૂલ્ય મણિની સંજ્ઞાના આપી છે.

'हीरा जैसी स्वंसा बातो में बीती जाय ।' સાધુપુરુષોની વાણી સાંભળવી તે એક સત્સંગ છે. પરંતુ યથાર્થ સત્સંગ તો આંતરિક હોય છે.

શ્રીકૃષ્ણના કહેવા મુજબ તો આત્મા જ સત્ય છે, સનાતન છે. ચિત્ત બધામાંથી પોતાને સંકોરીને આત્માની સંગત કરે, ત્યારે વાસ્તવિક સત્સંગ કહેવાય. આ સત્સંગ ચિંતન, ધ્યાન અને સમાધિના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ જેમ સત્યના સાંનિધ્યમાં ધ્યાન ટકવા માંડશે, તેમ તેમ એક એક શ્વાસ પર નિયંત્રણ આવતું જશે અને મન સહિત તમામ ઈન્દ્રિયો કાબૂમાં આવી જશે, જે દિવસે સંપૂર્ણપણે નિરોધ થઈ જશે તે દિવસે પરમતત્ત્વ પ્રાપ્ત થશે. વાજિંત્રોની જેમ ચિત્ત આત્માના સ્વર સાથે સ્વર મેળવીને સંગત કરે તે જ સત્સંગ છે.

બાહ્યમણિ કઠોર હોય છે, પરંતુ શ્વાસમણિ પુષ્પ કરતાં પણ કોમળ હોય છે. પુષ્પ તો વિકસિત થતાં કે તૂટી જતાં કરમાઈ જાય છે. પણ તમે હવે પછીના શ્વાસ સુધી જીવતા રહેવાની કોઈ ગેરંટી નહીં આપી શકો. પરંતુ સત્સંગ સફળ થતાં, શ્વાસ પર નિયંત્રણ પ્રાપ્ત થાય છે, અને પરમ લક્ષ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, આનાથી આગળ પાંડવો એ બીજી કોઈ ઘોષણા કરી નથી, પરંતુ પ્રત્યેક સાધન નિર્મળતાના માર્ગ પર થોડુંક થોડુંક અંતર કાપી આપે છે. આગળ કહે છે -

काश्यश्च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः ।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

કાયારૂપી કાશી જ્યારે પુરુષ મન સહિત તમામ ઈન્દ્રિયોને સમેટીને ધ્યાનસ્થ થાય છે ત્યારે **'परमेष्वासः'** - પરમ ઈશમાં વાસ કરવાને અધિકારી બને છે. પરમ ઈશમાં વાસ કરાવવાને સક્ષમ કાયા જ કાશી છે. કાયામાં જ પરમ ઈશ્વરનો નિવાસ છે. **परमेष्वासः** અર્થ શ્રેષ્ઠ ધનુષ્યવાળો નહીં, પરંતુ પરમ + ઈશ + વાસ છે.

શિખાસૂત્રનો ત્યાગ જ શિખંડી છે. આજકાલ લોકો માથાના વાળ કપાવે છે અને સૂત્રના નામ પર ગળાની જનોઈ કાઢી નાખે છે, પરંતુ એ સંન્યાસ નથી. અગ્નિ સળગાવવાનું છોડી દે છે. એટલે થઈ ગયો એમનો સંન્યાસ ! વસ્તુતઃ શિખા લક્ષ્યનું પ્રતીક છે જેને તમારે સિદ્ધ કરવાનું છે અને સૂત્ર છે સંસ્કારોનું પ્રતીક. જ્યાં સુધી આગળ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ બાકી છે, પાછળ સંસ્કારોનો સૂત્રપાત લાગેલો રહે છે ત્યાં સુધી ત્યાગ કેવો ?

સંન્યાસ કેવો ? હજુ તો તે ચાલનાર પથિક છે. જ્યારે પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય, પાછળ લાગેલા સંસ્કારોની દોર કપાઈ જાય, ત્યારે ભ્રમ નાશ પામે છે. આથી શિખંડી જ ભ્રમરૂપી ભીષ્મનો વિનાશ કરે છે. શિખંડી ચિંતા માર્ગની વિશિષ્ટ યોગ્યતા છે, તે મહારથી છે.

'धृष्टधृम्न' - દઢ અચલ મન તથા **विराट** - સર્વત્ર વિરાટ ઈશ્વરનો પ્રસાર જોવાની ક્ષમતા, વગેરે દૈવી સંપત્તિના મુખ્ય ગુણ છે. સાત્ત્વિકતા જ સાત્યકિ છે, સત્યના ચિંતનની પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ સાત્ત્વિકતા હશે ત્યાં સુધી પતન નથી. આ સંઘર્ષમાં પરાજય નહીં મળે.

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते ।
सौभद्रश्च महाबाहुः शङ्खान्दध्मु पृथक्पृथक ॥ १८ ॥

અચલ પદદાયક દ્રુપદ અને ધ્યાનરૂપી દ્રૌપદીના પાંચ પુત્રો - સહૃદયતા, વાત્સલ્ય, લાવણ્ય, સૌમ્યતા વગેરે સાધનમાં મહાન સહાયક મહારથી છે તથા મહાબાહુવાળો અભિમન્યુ - આ બધાએ અલગઅલગ શંખ વગાડ્યા. ભુજા કાર્યક્ષેત્રનું પ્રતીક છે. જ્યારે મનમાંથી ભય જતો રહે છે ત્યારે એની પહોંચ દૂર સુધી જાય છે.

હે રાજન, આ બધાએ અલગ અલગ શંખ વગાડ્યા. આ બધા કંઈ ને કંઈ અંતર પાર કરાવે છે. એનું પાલન આવશ્યક છે. આથી જ આ નામ ગણાવ્યાં છે. આના સિવાય કેટલાંક અંતર એવાં છે કે જે મનબુદ્ધિથી કાપી શકાતાં નથી. ભગવાન સ્વયં અંતઃકરણમાં વિરાજમાન થઈને આ મંજિલ પાર કરાવે છે. અહીં દૃષ્ટિ બનીને આત્મા ઊભો થઈ જાય છે અને પોતે જ પોતાની સન્મુખ ઊભો થઈને પોતાનો પરિચય કરાવી લે છે.

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् ।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

પૃથ્વી અને આકાશને ગજાવી મૂકતા આ ભયંકર નાદે કૌરવોનાં હૃદયને જાણે ચીરી નાખ્યાં. સેના તો પાંડવો બાજુ પણ હતી, પરંતુ હૃદય કૌરવોનાં વિદીર્ણ થયાં. વસ્તુતઃ પાંચજન્ય, દૈવીશક્તિ પર આધિપત્ય, અનંત પર વિજય, અશુભનું શમન, શુભની ઘોષણા પ્રસરવા લાગે એટલે

સ્વાભાવિકપણે કુરુક્ષેત્ર, આસુરી સંપત્તિ, બહિર્મુખી પ્રવૃત્તિઓનું હૃદય વિદીર્ણ થઈ જ જાય. એની શક્તિ ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા માંડે છે. સંપૂર્ણ સફળતા મળતાં મોહમયી પ્રવૃત્તિઓ સંપૂર્ણપણે શાન્ત થઈ જાય છે.

अथ व्यवस्थितान्दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान्कपिध्वजः ।
प्रवृत्ते शस्त्रसंपाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥
हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते ।
अर्जुन उवाचः-
सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत ॥२१॥

સંયમરૂપી સંજયે અજ્ઞાનથી આવૃત મનને સમજાવ્યું કે — હે રાજન ! આ ઉપરાંત "**कपिध्वज**" વૈરાગ્યરૂપી હનુમાન - વૈરાગ્ય જેનો ધ્વજ છે. ધ્વજને રાષ્ટ્રનું પ્રતીક માનવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો કહે છે કે ધ્વજ ચંચળ હોય છે એટલે કપિધ્વજ કહેવામાં આવે છે, પરંતુ અહીં એમ નથી. કપિ સાધારણ વાંદરો નથી, સ્વયં હનુમાન છે — જેમણે માન અપમાનનું હનન કર્યું છે **सम मान निरादर आदरहीं** । પ્રકૃતિની જોયેલી સાંભળેલી વસ્તુઓથી વિષયોથી રાગનો ત્યાગ તે "વૈરાગ્ય" છે. આમ વૈરાગ્ય જેનો ધ્વજ છે એ અર્જુને વ્યવસ્થિત રીતે કૌરવોને ઊભેલા જોઈને શસ્ત્ર ચલાવવાની તૈયારીરૂપે ધનુષ્ય ઉઠાવ્યું "**हृषीकेशम्**" હૃદયના સર્વસ્વ જ્ઞાતા યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણને કહ્યું, "હે અચ્યુત (જે કદી ચ્યુત થતા નથી), મારા રથને બે સેનાઓની વચ્ચે લઈ જઈને ઊભો રાખો." અહીં સારથિને આપેલ આદેશ નથી. ઈષ્ટદેવને કરેલી પ્રાર્થના છે. શા માટે ઊભો કરે ?

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन्रणसमुद्यमे ॥२२॥

જેથી હું યુદ્ધની ઇચ્છાથી અહીં આવેલા સૌને જોઈ શકું અને જાણું કે આ રણસંગ્રામમાં મારે કોની સાથે લડવું યોગ્ય છે— આ યુદ્ધમાં મારે કોની કોની સાથે યુદ્ધ કરવાનું છે ?

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

દુર્બુદ્ધિ દુર્યોધનનું યુદ્ધમાં હિત કરવાની ઈચ્છાવાળા અહીં એકઠા થયેલા યોદ્ધાઓને હું જોવા માગું છું. આથી રથ ઊભો કરો. મોહરૂપી દુર્યોધન - મોહમયી પ્રવૃત્તિઓનું કલ્યાણ ઈચ્છતા જે રાજા આ યુદ્ધમાં આવ્યા છે તેમને હું જોવા માગું છું.

संजय उवाचः-

एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान्समवेतान्कुरूनिति ॥२५॥

સંજય બોલ્યો — અર્જુને જયારે શ્રી કૃષ્ણને આ પ્રમાણે કહ્યું ત્યાર હૃદયના જ્ઞાતા શ્રી કૃષ્ણે બંને સેનાઓ વચ્ચે ભીષ્મ, દ્રોણ અને "**महीक्षिताम**" શરીરરૂપી પૃથ્વી પર અધિકાર ધરાવતા તમામ રાજાઓની વચ્ચે ઉત્તમ રથ ઊભો રાખ્યો અને કહ્યું કે, "હે પાર્થ, ત્યાં ભેગા મળેલા કૌરવોને જો." આ ઉત્તમ રથ સોના-ચાંદીનો નથી. સંસારમાં ઉત્તમની વ્યાખ્યા નશ્વર શરીર પ્રતિ અનુકૂળતા પ્રતિકૂળતા દ્વારા કરાય છે. આ પરિભાષા અપૂર્ણ છે. જે આપણા આત્મા, આપણા સ્વરૂપને સદૈવ સાથ આપે તે જ ઉત્તમ છે. જેની પાછળ અનુત્તમ મલિનતા ન હોય.

तत्रापश्यत्स्थितान्पार्थः पितृनथ पितामहान् ।
आचार्यन्मातुलान्भ्रातृन्पुत्रान्पौत्रान्सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान्सुहृद श्चैव सेनयोरूभयोरपि

આ ઉપરાંત અચૂક લક્ષ્યવાળા પાર્થિવ શરીરને રથ બનાવનાર પાર્થે આ બંને સેનાઓમાં રહેલા પોતાના વડીલો, પિતામહ, આચાર્ય, ભાઈઓ, પુત્રો, પૌત્રો, મિત્રો, સસરાઓ અને સ્નેહીઓને જોયા. બંને સેનાઓમાં અર્જુનને કેવળ 'પોતાનો' પરિવાર, મામાનો પરિવાર, શ્વશુરનો પરિવાર, સ્નેહીજનો અને ગુરુજનો દેખાયા. મહાભારતની પ્રચલિત ગણતરી અનુસાર અઢાર અક્ષૌહિણી લગભગ ચાલીસ લાખ બરાબર થાય છે, પરંતુ પ્રચલિત ગણતરી અનુસાર અઢાર અક્ષૌહિણી લગભગ સાડા છ અબજની બરાબર થાય છે જે આજની વિશ્વની વસ્તી બરાબર થાય છે. આટલા

લોકો માટે વિશ્વસ્તર પર અન્ન અને આવાસની સમસ્યા બની જાય. આટલો મોટો જનસમૂહ અર્જુનના ત્રણ-ચાર સગાંઓનો જ પરિવાર હતો. આટલો મોટો કોઈનો પરિવાર હોઈ શકે ખરો ? કદાપિ નહિ. આ તો હૃદયરૂપી દેશની વાત છે.

तान्समीक्ष्य स कौन्तेय सर्वान्बन्धूनवस्थितान् ।
कृपया परयाविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ॥२७॥

આ રીતે ઊભેલા પોતાનાં બધાં સગાંઓને જોઈને અત્યંત કરુણાથી આવૃત કુન્તીપુત્ર અર્જુને ખેદ વ્યક્ત કર્યો. અર્જુન શોક કરવા લાગ્યો. કેમ કે એણે જોયું કે આ બધો તો પોતાનો જ પરિવાર છે. આથી બોલ્યો —

अर्जुन उवाचः-

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति ॥२८॥
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

હે કૃષ્ણ યુદ્ધ કરવા ભેગા મળેલા આ બધાં સગાં-સંબંધીઓને જોઈને મારાં ગાત્રો ઢીલા થઈ જાય છે. મોઢું સુકાય છે. શરીર ધ્રૂજે છે અને રૂંવાં ઊભા થઈ જાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ —

गाण्डीवं स्त्रंसते हस्तात्त्वक्चैव परिदह्यते
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

મારા હાથમાંથી ગાંડીવ ધનુષ સરી જાય છે. ચામડી બળે છે. અર્જુનને તાવ ચઢી આવ્યો. તે સંતપ્ત થઈ ઊઠ્યો કે આ કેવું યુદ્ધ છે જેમાં સ્વજનો જ ઊભા છે ? અર્જુનને ભ્રમ થઈ ગયો. તે કહે છે કે હવે મારાથી ઊભા રહી શકાતું નથી. હવે આગળ જોવાની મારામાં શક્તિ રહી નથી.

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

હે કેશવ, આ યુદ્ધમાં હું અશુભ ચિહ્નો જોઉં છું. યુદ્ધમાં મારા સ્વજનોને મારીને હું મારું કશું હિત થતું જોતો નથી. કુળને મારીને કલ્યાણ કેવી રીતે થાય ?

न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

સમગ્ર પરિવાર યુદ્ધ મોરચે ઊભો છે. યુદ્ધમાં તેમને મારીને વિજય, વિજયથી મળનારું રાજ્ય અને રાજ્યથી મળનારું સુખ અર્જુનને જોઈતું નથી. તે કહે છે, કૃષ્ણ ! હું વિજય ઇચ્છતો નથી, રાજ્ય તેમજ સુખ પણ ઇચ્છતો નથી. ગોવિન્દ ! મારે રાજ્ય, ભોગ અથવા જીવનથી પણ શું પ્રયોજન છે ? આ અંગે કહે છે —

येषामर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च।
ते इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

જેને માટે રાજ્ય- ભોગ અને સુખ વગેરે ઇચ્છીએ છીએ તે જ પરિવાર જીવનની આશા છોડીને યુદ્ધના મેદાનમાં ઊભો છે. મને રાજ્યની ઇચ્છા તો હતી પણ પરિવાર માટે હતી. ભોગ, સુખ અને ધનની પિપાસા સ્વજનો અને પરિવાર સાથે તેને ભોગવવા માટે હતી, પરંતુ જ્યારે બધા પ્રાણોની આશા છોડીને ઊભા છે ત્યારે મને સુખ, રાજ્ય કે ભોગની ઇચ્છા નથી. આ બધું તેમના માટે ગમતું હતું. એમનાથી અલગ થઈને મારે એની કોઈ આવશ્યકતા નથી. જ્યાં સુધી પરિવાર રહેશે ત્યાં સુધી વાસના રહેશે. ઝૂંપડીમાં રહેનાર પણ પોતાના કુટુંબ, મિત્ર, સ્વજનોને મારીને વિશ્વનું સામ્રાજ્ય સ્વીકારશે નહીં. અર્જુન આ જ કહે છે કે મને ભોગ પ્રિય હતા, વિજય પ્રિય હતો, પરંતુ જેમના માટે આ બધું હતું તેઓ જ જ્યારે ન રહે તો ભોગોનો ઉપયોગ શો ? આ યુદ્ધમાં કોને મારવાના છે ?

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः।
मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः संबन्धिनस्तथा ॥३४॥

આ યુદ્ધમાં આચાર્યો, વડીલો, પુત્રો તથા એ જ રીતે દાદા, મામા, શ્વશુર, પૌત્રો, સાળા તથા તમામ સંબંધીઓ છે.

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥३५॥

હે મધુસૂદન ! ભલે તેઓ મને હણી નાખે, ત્રણ લોકના રાજ્યને ખાતર પણ હું તેમને હણવા ઇચ્છતો નથી. તો આ ભૂમિને ખાતર તો કેમ જ હણું ?

અઢાર અક્ષૌહિણી સેનામાં અર્જુનને પોતાનો પરિવાર જ દેખાયો. આટલા બધા સ્વજનો વાસ્તવમાં કોણ છે ? હકીકતમાં તો અનુરાગ જ અર્જુન છે. ભજનના આરંભમાં પ્રત્યેક અનુરાગીની સમક્ષ આ જ સમસ્યા રહી છે. બધા ઇચ્છે છે કે ભજન કરીને તે પરમ સત્યને મેળવીએ, પરંતુ કોઈ અનુભવી સદ્‌ગુરુની છત્રછાયામાં કોઈ અનુરાગી જ્યારે ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ સંઘર્ષ સમજે કે પોતે કોની સાથે લડવાનું છે ત્યારે તે હતાશ થઈ જાય છે. તે ઇચ્છે છે કે પોતાના પિતાનો પરિવાર, શ્વશુરનો પરિવાર, મામાનો પરિવાર, સ્નેહીજનો, મિત્રો, ગુરુજનો બધાં સાથે રહે. બધાં સુખી રહે અને આ બધાંની વ્યવસ્થા કરતાં પરમાત્માસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પણ કરી લઈએ, પરંતુ જ્યારે એને સમજાય છે કે આરાધનામાં અગ્રેસર થવા માટે પરિવાર છોડવો પડે, આ સંબંધીઓનો મોહ ત્યાગવો પડે ત્યારે તે અધીર થઈ જાય છે.

પૂજ્ય મહારાજજી કહેતા હતા કે — "મરવું અને સાધુ થવું બંને બરાબર છે." સાધુ માટે દુનિયામાં બધા જીવિત હોઈ શકે, પરંતુ ઘરવાળાના નામ પર કોઈ નથી હોતા. જો કોઈ હોય તો તે લગાવ છે. મોહ સમાપ્ત ક્યાં થયો છે ? લગાવનો સંપૂર્ણ ત્યાગ, મોહનું સહ-અસ્તિત્વ દૂર થતાં વિજય નિશ્ચિત બને છે. આ સંબંધોનો વિસ્તાર એટલે જ જગત. અન્યથા જગતમાં આપણું શું છે ? **'तुलसीदास कह चिद् विलास जग, बूझत बूझत बूझे।'**

મનનો વિસ્તાર જ જગત છે. યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણે પણ મનના પ્રસારને જ જગત કહીને સંબોધન કર્યું છે. જેણે આ પ્રભાવને રોકી લીધો, તેણે સચરાચર જગતને જીતી લીધું (**इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मन [गीता ५/१९]**

માત્ર અર્જુન અધીર હતો એવી વાત નથી. અનુરાગ તો બધાંના હૃદયમાં છે. પ્રત્યેક અનુરાગી અધીર થાય છે. એને સંબંધી યાદ આવવા માંડે છે. પહેલાં એ વિચારતો કે ભજનથી કંઈક લાભ થશે તો આ લોકો સુખી થશે. એમની સાથે રહીને સુખ ભોગવીશું. પરંતુ એ લોકો સાથે જ ન રહે, તો સુખ લઈને પણ શું કરવાનું ? અર્જુનની દૃષ્ટિ રાજ્ય-સુખ પૂરતી સીમિત હતી. તે ત્રિલોકના સામ્રાજ્યને જ સુખની પરાકાષ્ઠા સમજતો હતો. એની આગળ પણ કોઈ સત્ય છે એની જાણકારી અર્જુનને હમણાં નથી.

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीति स्याज्जनार्दन।
पापमेवाश्रयेदस्मानहत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

હે જનાર્દન ! ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રોને મારીને પણ અમને ક્યાંથી પ્રસન્નતા મળવાની હતી ? જ્યાં ધૃતરાષ્ટ્ર અર્થાત્ ધૃષ્ટતાનું રાષ્ટ્ર છે. એમાં ઉત્પન્ન થયેલા મોહરૂપી દુર્યોધન વગેરેને મારીને પણ અમને શું પ્રસન્નતા મળવાની ? આ આતતાયીઓને મારીને પણ અમને પાપ જ લાગશે. જે જિંદગીમાં તુચ્છ લાભ માટે અનીતિ અપનાવે છે તે આતતાયી કહેવાય, પરંતુ આત્માના પથમાં અવરોધ ઊભો કરે તે તો સૌથી મોટો આતતાયી છે. આત્મદર્શનમાં બાધક થનાર કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ વગેરેના સમૂહ જ આતતાયી છે.

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान्स्वबान्धवान्।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव ॥३७॥

તેથી હે માધવ, અમારા પોતાના જ બંધુઓ એવા ધૃતરાષ્ટ્ર પુત્રોને હણવા અમારે માટે યોગ્ય નથી. પોતાના બંધુઓ ક્યાંથી ? તે તો શત્રુ નહોતા ? વાસ્તવમાં શરીરના સંબંધો અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થાય છે. આ મામા છે, આ સસરા છે, સ્વજન સમુદાય છે આ બધું જ અજ્ઞાન જ છે. શરીર નશ્વર છે, તો આ સંબંધો ક્યાં રહેવાના ? મોહ છે ત્યાં સુધી સ્નેહીજન છે, આ પરિવાર છે, આપણી દુનિયા છે. મોહ નથી તો કાંઈ પણ નથી. આથી તો શત્રુ પણ અર્જુનને સ્વજન દેખાય છે. તે કહે છે કે પોતાના કુટુંબને મારીને અમે કેવી રીતે સુખી થઈએ ? અજ્ઞાન અને મોહ ન રહે તો કુટુંબનું અસ્તિત્વ પણ ન રહે. આ અજ્ઞાન અને જ્ઞાનનું પ્રતીક પણ છે. ભર્તૃહરિ, તુલસીદાસ વગેરે અનેક મહાનુભાવોને વૈરાગ્યની પ્રેરણા પત્ની પાસેથી મળી, તો કોઈ અપરમાના વ્યવહારથી ખિન્ન બનીને વૈરાગ્યના માર્ગ પર ચાલી નીકળ્યા હોવાનું દેખાય છે.

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रदोहे च पातकम् ॥३८॥

લોભથી તેમનાં ચિત્ત ભ્રષ્ટ થયેલાં છે એટલે તેઓ કુશળતાના દોષને અને મિત્રદોહના પાપને સમજી શકતા નથી. આ એમની ઊણપ છે. આમ છતાં —

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम्।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

હે જનાર્દન, કુળનાશના દોષને સમજનારા અમે આ પાપમાંથી બચવાનું કેમ ન વિચારીએ ? હું જ પાપ કરું છું એવી વાત નથી. આપ પણ ભૂલ કરી રહ્યા છો ! શ્રી કૃષ્ણ પર પણ આરોપ મૂકે છે. હજુ તે પોતાને શ્રી કૃષ્ણથી સહેજ પણ ઊતરતો માનતો નથી. પ્રત્યેક નવો સાધક ગુરુના શરણમાં જતા આ પ્રકારના તર્ક કરે છે અને પોતે બધું જાણે છે એમ માની લે છે. અર્જુન આ જ કહે છે — તે લોકો ભલે ન સમજે, પરંતુ હું અને આપ તો સમજદાર છીએ. કુળનાશના દોષો પર આપણે વિચાર કરવો જોઈએ. કુળનાશમાં શા શા દોષ છે ?

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्माः सनातनाः।
धर्मे नष्टे कुलं कुत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

કુળનો નાશ થતાં સનાતન કુળધર્મોનો નાશ થાય છે. અર્જુન કુળધર્મ - કુલાચારને જ સનાતન ધર્મ સમજે છે. ધર્મનો નાશ થતા સમગ્ર કુળને અધર્મ ડુબાવી દે છે.

अधर्माभिभवात्कृष्णे प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसंकरः ॥४१॥

હે કૃષ્ણ, પાપ અધિક માત્રામાં વધી જતાં કુળની સ્ત્રીઓ દુરાચારી બને છે. હે વાર્ષ્ણેય, સ્ત્રીઓ દુરાચારી થતાં વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થાય છે. અર્જુનની માન્યતા હતી કે કુળની સ્ત્રીઓ દૂષિત થતાં વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થાય છે, પરંતુ શ્રી કૃષ્ણે એ વાતનું ખંડન કરતા આગળ બતાવ્યું છે કે હું અથવા સ્વરૂપમાં સ્થિત મહાપુરુષ આરાધના-ક્રમમાં ભ્રમ ઉત્પન્ન કરે તો વર્ણસંકરતા ઉત્પન્ન થાય છે. વર્ણસંકરતાના દોષો પર પ્રકાશ નાખતાં અર્જુન કહે છે —

संङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥

વર્ણસંકર પ્રજા કુળનો નાશ કરે છે અને કુળને નરકમાં પહોંચાડે છે. શ્રાદ્ધની પિંડોદકક્રિયા અટકી જતાં તેના પિતૃઓની અવગતિ થાય છે. વર્તમાન નષ્ટ પામે છે. ભૂતકાળના પિતૃઓની અવગતિ થાય છે અને ભવિષ્યની પ્રજાની પણ અવગતિ થશે.

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसंकरकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ।।४३।।

આ વર્ણસંકરને જન્મ આપતા દોષોથી સનાતન કુલધર્મ અને જાતિધર્મ નષ્ટ થાય છે. અર્જુન માને છે કે કુલધર્મ સનાતન છે, કુલધર્મ શાશ્વત છે. પરંતુ શ્રી કૃષ્ણે આ વાતનું ખંડન કર્યું છે અને દર્શાવ્યું છે કે આત્મા જ સનાતન, શાશ્વત ધર્મ છે. વાસ્તવિક સનાતન ધર્મને જાણતા અગાઉ મનુષ્ય ધર્મના નામ પર કોઈ ને કોઈ રૂઢિને જાણે છે. એ જ રીતે અર્જુન પણ જાણે છે, જે શ્રી કૃષ્ણના મતે એકમાત્ર રૂઢિ છે.

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ।।४४।।

હે જનાર્દન ! જેમના કુલધર્મનો નાશ થયો હોય એવા મનુષ્યો અનંતકાળ સુધી નરકમાં પડે છે. કુલધર્મ જ નાશ પામતો નથી, પરંતુ શાશ્વત અને સનાતન ધર્મ પણ નાશ પામે છે. આપણે જોયું નથી પણ સાંભળતા આવ્યા છીએ કે ધર્મ જ નાશ પામે તો એવા પુરુષનો અંતકાળ સુધી નરકમાં વાસ થાય છે.

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ।।४५।।

અહો ! અમે બુદ્ધિમાન હોવા છતાં મહા પાપ કરવા તૈયાર થયા છીએ એ દુઃખની વાત છે. રાજ્ય અને સુખના લોભે અમે કુળને મારવા તત્પર થયા છીએ.

હજુ અર્જુન પોતાને ઓછો જ્ઞાની નથી સમજતો. આરંભમાં પ્રત્યેક સાધક આ જ રીતે બોલે છે. મહાત્મા બુદ્ધનું કથન છે કે, “મનુષ્યને જ્યારે અડધું જ્ઞાન હોય ત્યારે તે પોતાને મહાન જ્ઞાની સમજે છે અને અડધાથી પણ

આગળ જાણકારી પ્રાપ્ત થવા માંડે છે ત્યારે તે પોતાને મહામૂર્ખ સમજે છે.'' બરાબર આ જ પ્રમાણે અર્જુન પણ પોતાને જ્ઞાની સમજે છે. તે શ્રીકૃષ્ણને સમજાવે છે કે આ પાપથી કોઈ કલ્યાણ થવાનું નથી. માત્ર રાજ્ય અને સુખના લોભમાં લડીને અમે કુળનાશ કરવા તત્પર થયા છીએ તે મહાન ભૂલ છે. હું ભૂલ કરી રહ્યો છું એટલું જ નહિ તમે પણ ભૂલ કરી રહ્યા છો. એક ધક્કો શ્રી કૃષ્ણને પણ માર્યો. અંતમાં અર્જુન પોતાનો નિર્ણય જણાવે છે.

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

શસ્ત્ર ધારણ કરેલા ધૃતરાષ્ટ્રના પુત્રો જો મને શસ્ત્ર વિનાના અને પ્રતિકાર ન કરનારને, રણમાં હણી નાખે તો તે મારે માટે વધારે કલ્યાણકારી હશે. ઈતિહાસ તો કહેશે કે અર્જુન મહાન હતો, જેણે પોતાનું બલિદાન આપીને યુદ્ધને નિવાર્યું. માસૂમ બાળકો સુખી રહે, કુળ બચી જાય એ માટે લોકો પ્રાણની આહુતિ આપી દે છે. મનુષ્ય પરદેશ જતો રહે, વૈભવશાળી મહેલમાં રહેવા લાગે, પરંતુ બે દિવસ બાદ એને પોતાની છોડી દીધેલી ઝૂંપડી યાદ આવવા માંડશે. મોહ ખૂબ પ્રબળ હોય છે. આથી જ અર્જુન કહે છે કે શસ્ત્રધારી ધૃતરાષ્ટ્રનો પુત્ર મને, પ્રતિકાર ન કરનારને રણમાં હણી નાખે તો તે મારે માટે અતિ કલ્યાણકારી બનશે, જેથી પુત્રો તો સુખી રહી શકે.

संजय उवाचः-
एवमुक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थे उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

સંજયે કહ્યું : આ પ્રમાણે કહીને શોકથી વ્યગ્ર બનેલો અર્જુન રણભૂમિમાં ધનુષ્યબાણ છોડી દઈને રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો અર્થાત્ ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંઘર્ષમાં ભાગ લેવામાં પીછેહઠ કરી ગયો.

નિષ્કર્ષ :

ગીતા ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના યુદ્ધનું નિરૂપણ છે. આ ઈશ્વરીય વિભૂતિઓથી સંપન્ન ભગવત્ સ્વરૂપને બતાવનાર ગીત છે. આ ગીત જે ક્ષેત્રમાં થાય છે તે

યુદ્ધક્ષેત્ર "શરીર" છે, જેમાં બે પ્રવૃત્તિઓ છે - ધર્મક્ષેત્ર અને કુરુક્ષેત્ર. સૈન્યના આ સ્વરૂપ અને બળનો આધાર બતાવ્યો અને શંખધ્વનિથી તેના પરાક્રમની જાણકારી મળી. તે ઉપરાંત જે સેનાની સામે લડવાનું છે તેનું નિરીક્ષણ થયું, જેની ગણના અઢાર અક્ષૌહિણી (લગભગ સાડા છ અબજ) કહેવાય છે, પરંતુ હકીકતમાં તે અનંત છે. પ્રકૃતિના દૃષ્ટિકોણ બે છે — એક ઇષ્ટતરફી પ્રવૃત્તિ — દૈવી સંપત્તિ, બીજી બહિર્મુખ પ્રવૃત્તિ — આસુરી સંપત્તિ : બંને પ્રકૃતિ જ છે. એક ઇષ્ટની તરફ ધકેલે છે. પરમધર્મ પરમાત્માની તરફ લઈ જાય છે અને બીજી પ્રકૃતિમાં વિશ્વાસ અપાવે છે. પહેલાં દૈવી સંપત્તિને સાધીને આસુરી સંપત્તિનો અંત લાવવામાં આવે છે, પછી શાશ્વત સનાતન પરબ્રહ્મના દિગ્દર્શન અને તેમાં સ્થિતિની સાથે, દૈવી સંપત્તિની આવશ્યકતા પૂરી થઈ જાય છે. યુદ્ધનું પરિણામ નીકળી આવે છે.

અર્જુનને સૈન્યનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે પોતાનો પરિવાર જ દેખાય છે, જેને મારવાનો છે. જ્યાં સુધી સંબંધ છે એટલું જ જગત છે. અનુરાગના પ્રથમ ચરણમાં પારિવારિક મોહ બાધક બને છે. સાધક જ્યારે જુએ છે કે મધુર સંબંધોમાં એટલો વિચ્છેદ પડી જાય છે કે જાણે તે સંબંધો હતા જ નહીં, ત્યારે તેને ગભરામણ થવા માંડે છે. સ્વજનો પ્રત્યેની આસક્તિ દૂર કરવામાં એને અકલ્યાણ દેખાય છે. તે પ્રચલિત રૂઢિ-પરંપરામાં પોતાનો બચાવ શોધે છે. આવું જ અર્જુને કર્યું એણે કહ્યું - "કુલધર્મ જ સનાતન ધર્મ છે. આ યુદ્ધથી સનાતન ધર્મ નાશ પામશે, કુળની સ્ત્રીઓ દૂષિત થશે, વર્ણસંકર પ્રજા પેદા થશે જે કુલ અને કુલઘાતી બંનેને નરકમાં લઈ જશે." અર્જુન પોતાની સમજ પ્રમાણે સનાતન ધર્મની રક્ષા માટે વિકળ છે. એણે શ્રીકૃષ્ણને અનુરોધ કર્યો કે આપણે સમજદાર થઈને પણ મહાપાપ કેમ કરીએ છીએ ? મતલબ કે શ્રીકૃષ્ણ પણ પાપ કરવા જઈ રહ્યા હતા. અંતમાં પાપથી બચવા માટે "હું યુદ્ધ નહી કરું" એવું કહીને હતાશ અર્જુન રથના પાછળના ભાગમાં બેસી ગયો. ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞના સંઘર્ષમાંથી પાછો ખસી ગયો.

ટીકાકારોએ આ અધ્યાયને "અર્જુનવિષાદયોગ" કહ્યો છે. અર્જુન અનુરાગનું પ્રતીક છે. સનાતનધર્મ માટે વિકળ થવાવાળા અનુરાગી વિષાદ-યોગનું કારણ બને છે. આ જ વિષાદ મનુને થયો હતો. **'हृदय बहुत दुःख**

लागा, जनम गयउ हरि भगती विनु । (रा. १/१४२)' સંશયમાં પડી મનુષ્ય વિષાદ કરે છે. એને સંદેહ હતો કે વર્ણસંકર પેદા થશે જે નરકમાં લઈ જશે. સનાતન ધર્મ નષ્ટ થવાનો તેને વિષાદ પણ હતો. તેથી 'સંશય વિષાદ યોગ'નું સામાન્ય નામકરણ આ અધ્યાય માટે યોગ્ય છે તેથી.

ॐ तत्सदिति श्रीमद् भागवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे 'संशय-विषादयोगो' नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

આ પ્રકારે શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતારૂપી ઉપનિષદ અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા તથા યોગશાસ્ત્રવિષયક શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુનના સંવાદમાં 'સંશય વિષાદ યોગ' નામનો પ્રથમ અધ્યાય પૂર્ણ થાય છે.

इति श्रीमत्परमहंस परमानन्द शिष्य स्वामी अडगडानन्दकृते श्रीमद भगवद्गीतायाः 'यथार्थ गीता' भाष्ये 'संशय-विषाद योगो'नाम प्रथमोऽध्याय ॥१॥

આ રીતે શ્રીમદ્ પરમહંસ પરમાનન્દજીના શિષ્ય સ્વામી અડગડાનંદકૃત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના ભાષ્ય 'યથાર્થ ગીતા'માં 'સંશય-વિષાદ યોગ' નામનો પ્રથમ અધ્યાય પૂરો થાય છે.

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥